

Μνήμων

Τόμ. 19 (1997)

Η ΙΣΠΑΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗ ΦΡΑΝΚΙΚΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΦΡΑΝΚΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ (1940-1990)

ΕΥΗ ΚΑΡΟΥΖΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.293](https://doi.org/10.12681/mnimon.293)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΡΟΥΖΟΥ Ε. (1997). Η ΙΣΠΑΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗ ΦΡΑΝΚΙΚΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΦΡΑΝΚΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ (1940-1990). *Μνήμων*, 19, 161–184. <https://doi.org/10.12681/mnimon.293>

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΕΥΗ ΚΑΡΟΥΖΟΥ

Η ΙΣΠΑΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗ ΦΡΑΝΚΙΚΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΦΡΑΝΚΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ (1940-1990)

Οποιαδήποτε προσέγγιση της σύγχρονης ισπανικής ιστοριογραφίας παραπέμπει αναπόφευκτα στην πολύχρονη δικτατορία του Φράνκο. Και δικτατορία σημαίνει έλεγχος της πνευματικής παραγωγής, επιβολή επίσημης ιστορίας, περιορισμένες επαφές με την πνευματική παραγωγή άλλων χωρών, κατά συνέπεια, μία υστέρηση. Κανένα από αυτά τα συμπτώματα δεν απουσιάζει από την ισπανική περίπτωση. Όμως, η επιβολή της δικτατορίας υποδηλώνει μία τομή στην πολιτική και πνευματική ζωή της χώρας της οποίας, αν δεν προσδιοριστούν τα όρια, κινδυνεύει να μεταβληθεί σε μοναδικό κλειδί ερμηνείας της σύγχρονης ιστοριογραφίας στην Ισπανία. Με άλλα λόγια, η μακρόχρονη παρουσία του φρανκικού καθεστώτος προβάλλει τις ιστορικές (πολιτικές) προϋποθέσεις ανάπτυξης της ιστοριογραφίας ως τις μοναδικές ή τουλάχιστον τις κύριες προϋποθέσεις που προσδιόρισαν την πορεία αυτής της ιστοριογραφίας στο μεγαλύτερο μέρος του αιώνα. Και είναι αλήθεια μεν ότι η τομή που προκαλεί η επιβολή του φρανκικού καθεστώτος είναι σημαντική αλλά οι συνέχειες που παρατηρούνται από την προ του εμφυλίου εποχή προκαλούν ερωτηματικά: πρόκειται για φαινόμενα που επιβιώνουν στη φρανκική περίοδο γιατί ξεφεύγουν από την επιτήρηση του καθεστώτος ή γιατί το καθεστώς τα ανέχεται; Ή πρόκειται για φαινόμενα, ανώριμα ακόμη κατά την προφρανκική εποχή, τα οποία θα εκδηλωθούν κατά τη φρανκική περίοδο διότι μόνο τότε θα ωριμάσουν; Παραδείγματα, όπως η διαμάχη Castro - Sánchez Albornoz για την οποία θα μιλήσουμε παρακάτω, υποδηλώνουν ότι υπάρχουν και άλλες συνθήκες, εκτός από τις ιστορικές, που προσδιορίζουν την πορεία της ιστοριογραφικής επιστήμης στην Ισπανία: αναφέρομαι κυρίως στις γνωσιολογικές. Έτσι μπορεί να εξηγηθεί μία διαμάχη σαν αυτή που αναφέρθηκε μεταξύ δύο εξορίστων είτε η προτίμηση για τη μελέτη μίας συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου, εφόσον αποκλειστούν οι ιδεολογικοί λόγοι. Με τις γνωσιολογικές προϋποθέσεις, θα πρέπει να εννοηθεί το σύνολο των εσωτερικών συνθηκών και σχέσεων της ιστορικής επιστήμης: σταδιακή διαμόρφωση του επαγγελματισμού της από τα τέλη του 19ου αιώνα, γεγονός που μεταφέρει την παραγωγή του ιστορικού λόγου από τον

κλειστό χώρο των πανεπιστημίων και των βασιλικών Ακαδημιών σε ερευνητικά κέντρα και προγράμματα. Η σχέση της ιστορικής επιστήμης με τις άλλες επιστήμες και η ωρίμανση και αυτονόμησή της σε σχέση με αυτές είναι μία ακόμη γνωσιολογική προϋπόθεση, η οποία αναπτύσσεται στο πρώτο τρίτο του 20ού αιώνα αλλά δεν θα εκδηλωθεί παρά μετά την επιβολή του δικτατορικού καθεστώτος. Τέλος, η έρευνα και η δημοσίευση των αρχαιολογικών πηγών θα πρέπει να φτάσει σε έναν ικανοποιητικό βαθμό ανάπτυξης προκειμένου ο ιστορικός λόγος να αποδεσμευτεί από τον θετικισμό της ταύτισης με τα τεκμήρια.

Οι παραπάνω προϋποθέσεις, όσο και αν σχετίζονται με τις ιστορικές συνθήκες που επικρατούν στην Ισπανία, διατηρούν ωστόσο μία αυτονομία από αυτές. Διότι δεν πρόκειται για την εμφάνιση ή την αποτροπή ενός θεσμικού πλαισίου στήριξης της ιστορικής έρευνας, αλλά για την ωρίμανση εγγενών χαρακτηριστικών της ιστορικής επιστήμης. Είναι βέβαιο, όμως, ότι οι ιστορικές και γνωσιολογικές προϋποθέσεις διαπλέκονται σε πολλά σημεία της πρόσφατης ισπανικής ιστορίας. Το κείμενο που ακολουθεί είναι μία πρώτη προσέγγιση της ισπανικής ιστοριογραφίας που προσπαθεί να επισημάνει, μέσα από τις βασικές της κατευθύνσεις, ορισμένες από τις ιστορικές και γνωσιολογικές προϋποθέσεις της ανάπτυξής της και παράλληλα να δώσει τις κύριες ερμηνείες της ισπανικής ιστορίας που αυτή προτείνει. Εκείνο το οποίο επιχειρείται κυρίως είναι η τοποθέτηση του προβλήματος. Για τον λόγο αυτό, δεν γίνεται, σε αυτή τη φάση της έρευνας, σύγκριση με άλλες χώρες και, κατά συνέπεια, δεν εξετάζεται κατά πόσον τα προβλήματα της ισπανικής ιστοριογραφίας παρουσιάζονται και στην ιστοριογραφία άλλων χωρών.

Ένας αντιπροσωπευτικός δείκτης των προσανατολισμών της ισπανικής ιστοριογραφίας από το 1940 έως σήμερα είναι το περιοδικό *Hispania*¹, του οποίου η βαρύτητα έχει μειωθεί τις τελευταίες δεκαετίες λόγω της πληθώρας των περιοδικών ιστορίας που έχουν κυκλοφορήσει. Η σημασία του όμως είναι καίρια για τις πρώτες δεκαετίες της περιόδου. Από την ανάλυση των περιεχομένων του περιοδικού φαίνονται οι βασικές κατευθύνσεις της ιστοριογραφίας, οι οποίες, βέβαια, οφείλονται είτε στις επιταγές ή τους περιορισμούς του φρανκικού καθεστώτος, είτε στις αναζητήσεις στους κόλπους της ιστοριογραφικής επιστήμης, είτε στις γενικότερες αναζητήσεις των πνευματικών ανθρώπων της χώρας. Ας σημειωθεί επίσης ότι το περιοδικό δεν εκφράζει ένα συγκεκριμένο ιστοριογραφικό ρεύμα, πράγμα το οποίο θα σήμαινε επιλογή των άρθρων που δημοσιεύονται, αλλά συλλέγει και παρουσιάζει τις ατομικές επιλογές των ιστορι-

1. Το περιοδικό εκδίδεται από το Consejo Superior de Investigaciones Científicas και συγκεκριμένα από το Instituto de Historia «Jerónimo Zurita» και από το 1985 από το Centro de Estudios Históricos.

κών, γεγονός που το καθιστά πιο αντιπροσωπευτικό². Οπωσδήποτε, η λογοκρισία του φραγκικού καθεστώτος οδηγεί στην επιλογή της δημοσιεύσιμης ύλης αλλά με την πάροδο του χρόνου οι ιστορικοί εσωτερικεύουν την απαγόρευση και αυτολογοκρίνονται προκειμένου να διατηρήσουν ένα επίπεδο επικοινωνίας μέσω του περιοδικού.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Μελετώμενες περιόδους	Αριθμός δημοσιευμένων άρθρων ανά δεκαετία					Σύνολο
	1940-49	1950-59	1960-69	1970-79	1980-88	
Προϊστορία	0	0	1	0	0	1
Αρχαία ιστορία	2	1	12	12	2	29
Μεσαιωνική ιστορία	36	45	39	25	36	181
Νεότερη ιστορία	53	66	54	41	53	267
Σύγχρονη ιστορία	2	6	25	49	50	132
Γενική ιστορία	9	1	0	0	1	11
Σύνολο	102	119	131	127	142	

Πηγή: Celso Almuíña Fernández και άλλοι, «“Hispania”, Revista de Historia (1940-1989). Análisis y evolución de contenidos», *Hispania* 175 (1990), σ. 393-416.

Η αδυναμία των πινάκων 1 και 2 έγκειται στο γεγονός ότι η παράλληλη παρουσία εξειδικευμένων περιοδικών απορροφά ορισμένες κατηγορίες άρθρων ώστε να αδυνατίζει η παρουσία τους στο περιοδικό *Hispania*. Αυτό συμβαίνει ήδη από τις πρώτες δεκαετίες για την προϊστορία και την αρχαία ιστορία. Τις τελευταίες δεκαετίες κυκλοφορούν περισσότερο περιοδικά της νεότερης και σύγχρονης ιστορίας. Έτσι, οι δύο πρώτες κατηγορίες ιστορίας έχουν από την αρχή και σχεδόν έως το τέλος αδύναμη παρουσία στο περιοδικό, δηλαδή κάπως σταθερή. Όσο για τη νεότερη και σύγχρονη ιστορία, η αυξητική τάση των τελευταίων δεκαετιών είναι πιο έντονη από αυτή που φαίνεται στους πίνακες, αφού υπάρχει διαρροή άρθρων προς άλλα περιοδικά.

Οι γενικές τάσεις που προκύπτουν από τον πίνακα 1, ως προς τις μελετώμενες περιόδους, είναι:

- η μεσαιωνική ιστορία κατέχει μία θέση αρκετά σταθερή αλλά όχι την πρώτη·
- η νεότερη ιστορία, η οποία ταυτίζεται με τον 16ο, 17ο και 18ο αιώνα, έχει επίσης μία σταθερή θέση αλλά έρχεται και πρώτη στις προτιμήσεις των ιστορικών·

2. Celso Almuíña Fernández και άλλοι, «“Hispania”, Revista de Historia (1940-1989). Análisis y evolución de contenidos», *Hispania* 175 (1990), σ. 413.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Θεματική	Αριθμός δημοσιευμένων άρθρων ανά δεκαετία					Σύνολο
	1940-49	1950-59	1960-69	1970-79	1980-88	
Πολιτική ιστορία	12	14	26	33	23	108
Στρατιωτική ιστορία	3	6	8	9	3	29
Διεθνείς σχέσεις	10	16	13	7	10	56
Οικονομική ιστορία	3	11	14	23	28	79
Κοινωνία-Εργασία	6	7	15	17	18	63
Θεσμοί	5	7	10	7	17	46
Δημογραφία	1	2	4	8	3	18
Πολιτισμός	6	5	6	7	11	35
Νοοτροπίες	1	2	0	0	3	6
Θρησκεία	14	12	2	9	8	45
Ανθρωπολογία	2	4	7	0	0	13
Βιογραφία	17	22	6	3	7	55
Παλαιογραφία - Διπλωματική	6	6	3	0	1	16
Πηγές	10	4	13	1	5	33
Θεωρία-Μεθοδολογία	4	1	3	2	2	12
Διάφορα	2	0	1	1	3	7
Σύνολο	102	119	131	127	142	

Πηγή: Βλ. πίνακα 1.

- η σύγχρονη ιστορία, δηλαδή ο 19ος και ο 20ός αιώνας, γνωρίζει μία θεαματική άνοδο από τη δεκαετία του 1960 και ανεβαίνει συνεχώς στην προτίμηση των ιστορικών έως τις μέρες μας·
- τέλος, η γενική ιστορία φθίνει από τη δεκαετία του 1950 και στη συνέχεια σχεδόν εκλείπει.
Ως προς τη θεματική (πίνακας 2):
- η πολιτική ιστορία παρουσιάζει ανοδική πορεία και κατέχει την πρώτη θέση στις δεκαετίες 1960 και 1970 χωρίς εντούτοις να χάσει τη σημασία της στη δεκαετία του 1980³.
- η οικονομική ιστορία, που ξεκινάει ουσιαστικά από τη δεκαετία του 1950, ακολουθεί ανοδική πορεία για να πάρει την πρώτη θέση στη δεκαετία του 1980·
- ανοδική πορεία ακολουθούν και η κοινωνική ιστορία και η ιστορία του εργατικού κινήματος από τη δεκαετία του 1960·

3. Η πολιτική ιστορία κατά τις τελευταίες δεκαετίες ταυτίζεται περισσότερο με την εκλογική ιστορία και λιγότερο με την κλασική γεγονотоλογική ιστορία.

- σταθερή πορεία παρουσιάζει η ιστορία των διεθνών σχέσεων, ενώ η σημασία της ιστορίας των θεσμών αυξάνεται·
- η θρησκευτική ιστορία και η βιογραφία γνωρίζουν σημαντική κάμψη·
- τέλος, η παρουσία της ιστορίας των νοοτροπιών είναι μηδενική.

Στις πρώτες δεκαετίες, λοιπόν, του φρανκικού καθεστώτος οι ισπανοί ιστορικοί μελετούν τη μεσαιωνική και νεότερη ιστορία ενώ η μελέτη του 19ου και 20ού αιώνα είναι σχεδόν ανύπαρκτη. Τα θέματα που επικρατούν στην έρευνα είναι εκείνα της πολιτικής ιστορίας, των διεθνών σχέσεων, της θρησκευτικής ιστορίας και η βιογραφία. Από τη δεκαετία του 1960 γίνεται εμφανής ένας νέος προσανατολισμός: η μελέτη του 19ου και 20ού αιώνα χωρίς όμως να μειωθεί δραματικά το ενδιαφέρον για τη μεσαιωνική και νεότερη ιστορία. Τώρα, στη θεματολογία μπαίνουν καινούργια αντικείμενα όπως η οικονομική ιστορία, η κοινωνική ιστορία και η ιστορία του εργατικού κινήματος, ενώ μειώνεται αισθητά η σημασία της θρησκευτικής ιστορίας και της βιογραφίας. Η μόνη ιστορία που φαίνεται να μην περνάει κρίση είναι η πολιτική, η οποία μόνο στη δεκαετία του 1980 θα ξεπεραστεί από την οικονομική ιστορία.

Οι τάσεις αυτές ανταποκρίνονται, σε γενικές γραμμές, στην πραγματικότητα. Η μόνη επιφύλαξη που μπορούμε να εκφράσουμε είναι για την πολιτική ιστορία, η οποία πράγματι περνάει κρίση κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Η έντονη παρουσία της στο περιοδικό *Hispania* θα πρέπει να οφείλεται στο γεγονός ότι τα πολλά εξειδικευμένα περιοδικά οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας απορροφούν μεγάλο μέρος της ιστοριογραφικής παραγωγής τα τελευταία χρόνια, με αποτέλεσμα να διογκώνεται η σημασία της πολιτικής ιστορίας στο περιοδικό.

Η επιβολή του φρανκικού καθεστώτος σήμανε μία πραγματική τομή για την πνευματική ζωή της Ισπανίας, αφού το καθεστώς είχε ένα χαρακτήρα αντιφιλελεύθερο και αντιδημοκρατικό, η δε ιδεολογία του μπορεί να χαρακτηριστεί, κατά την πρώτη φάση, ως καθολικός ολοκληρωτισμός, δηλαδή ολοκληρωτισμός εμπνεόμενος από τον καθολικισμό. Από την άλλη, οι απώλειες σε ανθρώπινο δυναμικό κατά τη διάρκεια του εμφυλίου και στη συνέχεια η εξορία αφήνουν τη χώρα χωρίς πνευματικούς δασκάλους. Στον χώρο της ιστοριογραφίας, το νέο καθεστώς επιβάλλει τη δική του επίσημη ιστορία, αναδιαμορφώνει και αρχίζει να ελέγχει στενά το πανεπιστημιακό και ερευνητικό περιβάλλον και εξορίζει ή εξωθεί στην εξορία πολλούς επιφανείς ιστορικούς⁴. Έτσι, κατά την πρώτη φάση, την πιο ολοκληρωτική του καθεστώτος, η ιστοριογραφική παραγωγή μεταφέρεται κατά ένα σημαντικό μέρος στην εξορία, κυρίως

4. Σύμφωνα με έναν υπολογισμό, οι εξόριστοι διανοούμενοι αντιπροσώπευαν περίπου το 90% της ισπανικής διανόησης. Έφυγαν για την εξορία 118 καθηγητές πανεπιστημίου,

στη Λατινική Αμερική. Είναι η εποχή όπου οι δεσμοί των πνευματικών ανθρώπων της εξορίας και εκείνων που παρέμειναν στη χώρα έχουν διακοπεί, όχι τόσο λόγω αδυναμίας επικοινωνίας όσο για λόγους πολιτικούς και ιδεολογικούς που σχετίζονται με τον εμφύλιο και την κατάληξή του: ποιοί έφυγαν, ποιοί έμειναν, ποιοί συμβιβάστηκαν και ποιοί όχι. Από αυτόν τον χώρο της εξορίας προέρχονται δύο σημαντικά έργα από τους εξόριστους ιστορικούς Américo Castro και Claudio Sánchez Albornoz.

Το 1948 ο Américo Castro εκδίδει στο Μπουένος Άιρες το *España en su historia. Cristianos moros y judíos*, βιβλίο το οποίο εγείρει τη μεγαλύτερη πνευματική διαμάχη στην Ισπανία του 20ού αιώνα⁵. Ο Castro κάνει κριτική σε όσους ερμηνεύουν την ισπανική ιστορία με βάση ορισμένα φυλετικά και άλλα προαιώνια χαρακτηριστικά του ισπανικού λαού και δεν αποδέχεται την ύπαρξη ισπανικής εθνικής συνείδησης πριν από το 711, δηλαδή πριν από την αραβική κατάκτηση. Βασική έννοια στο έργο του για τη διαμόρφωση της ισπανικής εθνικής συνείδησης είναι η *convivencia*, δηλαδή η συμβίωση χριστιανών, αράβων και εβραίων στην ιβηρική χερσόνησο.

Κατά τον Castro, ούτε γεωγραφικά ούτε φυλετικά κριτήρια εξηγούν ικανοποιητικά τη γένεση του ισπανικού έθνους, πολύ περισσότερο εκείνα που υποθέτουν ένα προαιώνιο φυλετικό υπόστρωμα το οποίο διαμορφώνεται με το πέρασμα των αιώνων. Κατ' αυτόν, ο Ισπανός «φτιάχτηκε» κατά τη διάρκεια των αιώνων της ύπαρξής του. Έτσι, δίνει μεγάλη σημασία στη συμβίωση χριστιανών, αράβων και εβραίων για τη διαμόρφωση της ισπανικής εθνικής συνείδησης. Συμβίωση δεν σημαίνει αναγκαστικά ειρηνική συνύπαρξη. Ακόμη, δεν σημαίνει απλές επιρροές. Ο Castro τονίζει πολλές φορές ότι πρόκειται για διαμόρφωση ή συνδιαμόρφωση του χριστιανικού, του εβραϊκού και του ισλαμικού στοιχείου και όχι για απλές επιρροές. Εξάλλου, οι επιρροές θα σήμαιναν την αποδοχή, από μέρους του, ενός προϊσλαμικού ισπανικού υποστρώματος στο οποίο επικάθησαν οι επιρροές.

Ο Castro, λοιπόν, υποστηρίζει ότι κατά τον Μεσαίωνα ο μουσουλμανικός κόσμος στην ιβηρική χερσόνησο ήταν ανώτερος πολιτισμικά από τον χριστιανικό. Οι χριστιανοί πήραν πολλά στοιχεία υλικά και πολιτισμικά από τους μουσουλμάνους αλλά δεν αφομοίωσαν τις δραστηριότητες που παρήγαγαν αυτά τα στοιχεία, ακριβώς επειδή έπρεπε να κάνουν άλλα πράγματα προκειμένου να διαφοροποιηθούν από τους μουσουλμάνους και τελικά να τους νικήσουν⁶. Τα

200 καθηγητές της Μέσης Εκπαίδευσης και 2.000 δάσκαλοι, αναφέρεται στο Elias Diaz, *Pensamiento español en la era de Franco (1939-1975)*, εκδ. Tecnos, Madrid 1983, σ. 21.

5. Το έργο εκδίδεται από τον εκδοτικό οίκο Losada. Εδώ χρησιμοποιείται η έκδοση του 1996, εκδόσεις Critica (Grijalbo Mondadori, S.A.), Barcelona.

6. Américo Castro, *España en su historia...*, ό.π., σ. 49.

εννιακόσια χρόνια παρουσίας των μουσουλμάνων στην Ισπανία δεν μπορούν να θεωρηθούν ως μία παρένθεση μετά την οποία η Ισπανία επιστρέφει στη φυσιολογική της ζωή. Γιατί το ρωμαϊκό και βησιγοθικό παρελθόν χρησίμευαν για να διατηρείται ζωντανή η συνείδηση ότι οι Ισπανοί δεν ήταν μουσουλμάνοι και όχι για να αντιπαραταχθεί στον μουσουλμανικό κόσμο και πολιτισμό ένας άλλος ισότιμος πολιτισμός που προϋπήρχε⁷. Όλη η ιστορία της Ισπανίας είναι η ιστορία μίας *creencia*, δηλαδή μίας θρησκευτικής πίστης⁸. Οι μουσουλμάνοι επιβλήθηκαν στους χριστιανούς κατοίκους της χερσονήσου με μία θεοκρατική εξουσία. Οι χριστιανοί, από την πλευρά τους, τους μιμήθηκαν και ταυτόχρονα αμύνθηκαν μέσω της ίδιας της στάσης ζωής που τους επέβαλαν οι μουσουλμάνοι, δηλαδή μέσω μίας πίστης⁹. Η πίστη ως βάση ζωής του ισπανικού λαού είχε σοβαρές συνέπειες στην ιστορική πορεία αυτού του λαού. Για παράδειγμα, η ισπανική κοινωνία οργανώθηκε σε κάστες και όχι σε τάξεις, γεγονός που εμπόδισε την ανάπτυξη του φεουδαλισμού με τη μορφή που γνώρισε η υπόλοιπη Ευρώπη. Επίσης, η πίστη εμπόδισε τη δημιουργία αντικειμενικότητας, όπως επιστήμες και τέχνες¹⁰.

Το βιβλίο του Castro τάραξε τις συνειδήσεις μέσα και έξω από την Ισπανία. Οι ιδέες του δεν αντιτίθεντο μόνο στο μοντέλο της μεγάλης και ενιαίας Ισπανίας του φραγκικού καθεστώτος, αλλά και στις ιστορικές συνθέσεις των εξόριστων ισπανών ιστορικών. Ο Claudio Sánchez Albornoz αναλαμβάνει να απαντήσει στον Castro εκδίδοντας το 1956 το *España, un enigma histórico*¹¹.

Μία βασική έννοια στον Claudio Sánchez Albornoz είναι η *herencia temperamental hispana*, δηλαδή η κληρονομιά ορισμένων χαρακτηριστικών στοιχείων του ισπανικού λαού. Τα στοιχεία αυτά, αν και επιδεικτικά μεταβολών, διατηρούν την ουσία τους από τον πρωτόγονο *homo hispanus* έως τον σημερινό Ισπανό¹². Τόσο η *herencia temperamental* όσο και ο καθολικισμός

7. 'Ο.π., σ. 51.

8. 'Ο.π., σ. 95.

9. 'Ο.π., σ. 109. Αυτή η στάση ζωής παίρνει διάφορες μορφές. Ένα παράδειγμα είναι ο Santiago de Compostela, μία πίστη που καθοδήγησε τη Reconquista. Μετά τον 15ο αιώνα, η πίστη τεμαχίζεται σε διάφορα πράγματα, όπως τη βασιλεία (Reyes Católicos) ή και σε διάφορες προσωπικότητες, ό.π., σ. 167.

10. 'Ο.π., σ. 564-565, 574-575.

11. Εδώ χρησιμοποιείται η έκδοση του 1991, εκδ. Edhasa, Barcelona.

12. «Φως και σκότος. Μία διάθεση βίαιη και ριψοκίνδυνη [...], μία γη τραχειά, κατάλληλη να υπηρετήσει [...] ανθρώπους οξύθυμους από το πάθος, που δεν φοβούνται το θάνατο, με ενθουσιώδη προσωπικότητα, μισαλλόδοξους, λιγότερο έτοιμους για τον διάλογο απ' ό,τι για την εμφύλια διαμάχη και οι οποίοι ζουν σε μια πατρίδα κλιματικών και ιστορικών αντιθέσεων, με πνεύμα φωτιάς στη σφοδρή λατρεία ή τη βίαιη απώθηση του Θεού. Και σε αντίθεση με τόσα ατυχήματα, ένας λαός με μεγάλη ζωτικότητα παρά τις πτώσεις, κα-

του εμποδίζουν τον Don Claudio να δεχτεί την ιδέα της συμβίωσης και της συνδιαμόρφωσης χριστιανών, μουσουλμάνων και εβραίων. Όλη η ιστορία της Ισπανίας συμπυκνώνεται, κατά τη γνώμη του, σε δύο φαινόμενα: τη Reconquista, δηλαδή την ανακατάληψη των ισπανικών εδαφών από τους μουσουλμάνους και τη repoblación, τον εποικισμό των εδαφών μετά την εκδίωξη των μουσουλμάνων και εβραίων. Οι μουσουλμάνοι και εβραίοι, όπως λέει, δεν ήταν παρά μία περιθωριακή μειοψηφία που δεν ενσωματώθηκε ποτέ στην ισπανική κοινωνία.

Παρά το γεγονός ότι το *España, un enigma histórico* είναι μία προσωπική απάντηση του Sánchez Albornoz στον Américo Castro¹³, στην πραγματικότητα ο Sánchez Albornoz εκφράζει τον θετικισμό των περισσοτέρων ιστορικών του πρώτου τρίτου του αιώνα, μεσαιωνιστών και στρατευμένων στην αξιοποίηση των πηγών για να ανακαλύψουν τις ρίζες της Ισπανίας¹⁴.

Ο Claudio Sánchez Albornoz ανήκει στη γενιά του '98, όπως και ο δάσκαλός του Ramón Menéndez Pidal, ο οποίος επίσης αναγνωρίζει στον ισπανικό λαό ορισμένα χαρακτηριστικά αιώνων. Η γενιά του '98 συμμαρτυρεί τη γενική δυσaréσκεια (πολιτική, κοινωνική και πνευματική) που επικρατεί στη χώρα στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα και παίρνει το όνομά της από το έτος κατά το οποίο η Ισπανία ηττήθηκε από τις ΗΠΑ και έχασε τις τελευταίες της αποικίες, την Κούβα και τις Φιλιππίνες. Αυτή η διογκούμενη δυσaréσκεια έδωσε ζωή στον regeneracionismo, κίνημα αναγέννησης που κάλυπτε όλους τους τομείς της ισπανικής ζωής, από τον πνευματικό έως τον οικονομικό. Στα πλαίσια αυτού του regeneracionismo, ο πνευματικός κόσμος άρ-

ταστροφές, εξωτερικές και εσωτερικές πολεμικές κρίσεις που κόστισαν πολλές ωμές ώρες και που ακόμη ζει ελεύθερος και ελπίζοντας στο αύριο», Claudio Sánchez Albornoz, *Mi testamento histórico-político*, εκδ. Planeta, Barcelona 1976, σ. 98.

13. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι οι λόγοι για τους οποίους έγραψε αυτό το έργο είναι η αφοσίωσή του στην αλήθεια και ο φόβος ότι οι θεωρίες του Castro θα μπορούσαν να μετατραπούν σε βασική ερμηνεία της ισπανικής ιστορίας, κατά τις επόμενες δεκαετίες, λόγω της μαγνητικής έλξης που ασκεί το έργο του, (Claudio Sánchez Albornoz, *España, un enigma...*, ό.π., τ. 1, σ. 12).

14. Carlos Seco Serrano, «La historiografía contemporánea actual», *Cuadernos de historia contemporánea, Homenaje a los profesores Jover Zamora y Palacio Atard*, 9 (1988), σ. 110-111. Γράφει χαρακτηριστικά ο Claudio Sánchez Albornoz: «ο ιστορικός μπορεί να επιλέξει αυτό ή εκείνο το περιορισμένο κομμάτι του κόσμου της ιστορίας για να το μελετήσει με τη μεγαλύτερη δυνατή οξύτητα και καθαρότητα σκοπιάς αλλά χωρίς άλλο σχέδιο από εκείνο της υπομονετικής και εξαντλητικής έρευνας», αναφέρεται στο José Luis Abellán «La polémica de Sánchez Albornoz con Américo Castro» στο Reyna Pastor - Carlos Estepa Díez - José A. García de Cortázar - José Luis Abellán - José Luis Martín, *Sánchez Albornoz a debate. Homenaje de la Universidad de Valladolid con motivo de su centenario*, εκδ. Universidad de Valladolid 1993, σ. 46-47.

χισε να αναρωτιέται «τί είναι η Ισπανία». Έτσι, δίνεται ώθηση στη μελέτη όχι του άμεσου αλλά του μακρινού παρελθόντος της Ισπανίας, στον Μεσαίωνα, για να βρεθεί η ουσία του ισπανικού λαού και η λύση στα αδιέξοδα της χώρας. Οι άνθρωποι που εργάζονται στο Centro de Estudios Históricos αναζητούν την αναλλοίωτη ταυτότητα του ισπανικού στοιχείου, δηλαδή ορισμένα διαρκή χαρακτηριστικά του ισπανικού λαού. Είναι ο homo hispanus και η herencia temperamental του Don Claudio.

Το Centro de Estudios Históricos ήταν ένα από τα ερευνητικά κέντρα που δημιουργήθηκαν από τη Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas (JAE). Η JAE γεννήθηκε το 1907 από ανθρώπους που προέρχονταν από τον χώρο της Institución Libre de Enseñanza¹⁵. Επρόκειτο για έναν αυτόνομο θεσμό του οποίου πρώτη και κύρια δραστηριότητα ήταν η αποστολή υποτρόφων σε πανεπιστήμια και ερευνητικά κέντρα του εξωτερικού προκειμένου να διευρύνουν τις σπουδές τους και επιστρέφοντας στη χώρα να δημιουργήσουν πυρήνες έρευνας και διδασκαλίας. Το 1910 η Junta αποφάσισε να δημιουργήσει έναν πανεπιστημιακό θεσμό που έμελλε να διαδραματίσει έναν σημαντικό ρόλο στην πνευματική ζωή της χώρας, τη Residencia de Estudiantes. Κύριο όμως χαρακτηριστικό της JAE ήταν ο διαχωρισμός της από το πανεπιστήμιο. Παρά το γεγονός ότι διευθύνονταν από προσωπικότητες του πανεπιστημιακού περιβάλλοντος, η ίδρυσή της αποσκοπούσε στο να τοποθετήσει την έρευνα έξω από το πανεπιστήμιο. Δηλαδή, η κεντρική ιδέα της δημιουργίας της ήταν ότι για να προωθηθεί η έρευνα θα έπρεπε να αποδεσμευτεί από την κηδεμονία του πανεπιστημίου. Η ώθηση που δίνεται όμως στην έρευνα αυτή την εποχή κυριαρχείται από την αναζήτηση και δημοσίευση των πηγών.

Η αντίδραση σε αυτό το θετικιστικό πνεύμα καθώς και στην αναζήτηση του homo hispanus δεν θα αργήσει να έρθει μέσα από τους κόλπους του Centro de Estudios Históricos, από τον φιλόσοφο José Ortega y Gasset, ο οποίος το 1914 αναλαμβάνει τη διεύθυνση της Sección de Filosofía Contemporánea, αλλά και από άλλους της γενιάς του '14. Ο Ortega y Gasset αντιτίθεται στην ιδέα της αναλλοίωτης ουσίας του ισπανικού λαού και στην ύπαρξη του ισπανικού έθνους από δύο χιλιάδες χρόνια. Γι' αυτόν, ο Ισπανός φτιάχτηκε σιγά-

15. Η Institución Libre de Enseñanza είναι το πρώτο ελεύθερο εκπαιδευτικό κέντρο το οποίο δημιουργήθηκε το 1876 από ανθρώπους του φιλελεύθερου χώρου ως αντίδραση στον έλεγχο που οι συντηρητικοί προσπαθούσαν να επιβάλουν στον πανεπιστημιακό χώρο και το προσωπικό του, προβάλλοντας το επίσημο θρησκευτικό δόγμα και απαγορεύοντας την κριτική στον καθολικισμό. Μέσα από αυτόν τον θεσμό δίδαξαν ή φοίτησαν διανοούμενοι και επαγγελματίες φιλελεύθεροι οι οποίοι πίστευαν ότι ανήκουν στην καλύτερα προετοιμασμένη ελίτ της χώρας, βλ. Miguel Martínez Cuadrado, *Restauración y crisis de la monarquía (1874-1931)* της σειράς *Historia de España*, dirigida por Miguel Artola, τ. 6, εκδ. Alianza, Madrid 1991, σ. 495-498.

σιγά στο πέρασμα των αιώνων¹⁶. Η άποψη αυτή του Ortega y Gasset δεν είναι παρά ένα μέρος των φιλοσοφικών του απόψεων, ως βιταλιστή. Ο Ortega y Gasset υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος δεν «είναι» αλλά «πάει να είναι», δηλαδή γίνεται. Ο άνθρωπος δεν είναι «ον» αλλά «ζων», δεν «είναι» αλλά «ζει». Το *είναι* δεν είναι ούτε το κοσμικό *ὄν* της αρχαίας φιλοσοφίας ούτε το υποκειμενικό *ὄν* της μετακαρτεσιανής φιλοσοφίας αλλά είναι *ζωή*. Επομένως, το *ὄν* δεν είναι ούτε απόλυτο ούτε *αύταρκτες*, *συνέχεια* τού *λείπει* κάτι. Αφού το *είναι* είναι η *ζωή*, μπορούμε να το συλλάβουμε με τον *ζωτικό* ή *ιστορικό λόγο* και όχι με τον καθαρό λόγο, αφού η πορεία του ανθρώπου μέσα στον χρόνο για να γίνει αυτό που δεν είναι *ακόμη* είναι η *ιστορία* του¹⁷. Παράλληλα, ο Ortega y Gasset επιτίθεται στον θετικισμό και τη λατρεία της αρχαιακής κατάδυσης από την οποία απουσιάζει η θεωρία. Διαπιστώνει μία μεγάλη δυσαναλογία ανάμεσα στην προσήλωση που υπάρχει για την απόκτηση και τον χειρισμό των πηγών και το μηδαμινό ενδιαφέρον για τη θεωρία. Η ιστορία, όπως λέει, πρέπει να είναι, πριν απ' όλα, μία κατασκευή και όχι ένα συνάθροισμα¹⁸.

Ο Américo Castro είναι εκείνος που θα προσπαθήσει να υλοποιήσει την προτροπή του Ortega y Gasset ενώ ο Claudio Sánchez Albornoz, αν και θαυμαστής του, θα μείνει προσκολλημένος στις αρχαιακές πηγές. Έτσι, τα δύο βιβλία της διαμάχης, πέρα από τις ιδεολογικές διαφορές που εκφράζουν —σε ό,τι αφορά την ιδέα της Ισπανίας— σηματοδοτούν και τη σύγκρουση των ιστοριογραφικών ρευμάτων που εμφανίστηκαν κατά τις προηγούμενες δεκαετίες. Μία σύγκρουση που μεταφέρθηκε και εκδηλώθηκε με δριμύτητα στην εξορία, αφού στην Ισπανία το φρανκικό καθεστώς επέβαλε τη δική του επίσημη ιστορία. Η γενιά του '14 εισάγει τον σχετικισμό στην ιστορία η οποία αποδεσμεύεται σιγά-σιγά από τον θετικισμό της προηγούμενης γενιάς. Το πνεύμα του λαού (Volksgeist) αντικαθίσταται από το πνεύμα του καιρού (Zeitgeist). Η νέα γενιά θεωρεί αναγκαίο να ψάξει την ισπανική ιδιαιτερότητα στο ευρωπαϊκό σύνολο και όχι στις παροχημένες καθαρές ρίζες της (castizo), δηλαδή στον ισπα-

16. Στο έργο του *La rebelión de las masas* που εκδίδεται το 1930 λέει: «Οι φιλόλογοι —είναι η ονομασία που δίνω σ' αυτούς που σήμερα διεκδικούν τον τίτλο του «ιστορικού»— παίζουν το πιο διασκεδαστικό μέρος της κωμωδίας όταν, ξεκινώντας από αυτό που είναι σήμερα [...] τα έθνη της Δύσεως, κάνουν την υπόθεση πως ο Βερσινγετόριξ ή ο Σιδ αγωνίζονταν για μία Γαλλία εκτεινόμενη από το Σαιν-Μαλό ως το Στρασβούργο, ή για μια Ισπανία εκτεινόμενη από το Φινιστέρε μέχρι το Γιβραλτάρ. [...] Ωσάν να υπήρχαν Γάλλοι ή Ισπανοί προτού να δημιουργηθή η Γαλλία και η Ισπανία! Ωσάν ο Γάλλος και ο Ισπανός να μην ήσαν όντα που για να γίνουν χρειάστηκε να σφρηλατηθούν με μόχθο δύο χιλιάδων χρόνων!», βλ. την ελληνική μετάφραση, *Η εξέγερση των μαζών*, εισαγωγή, μετάφραση, επιλεγόμενα Χρήστου Μαλεβίτση, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1972, σ. 203.

17. Βλ. τα επιλεγόμενα του Χρήστου Μαλεβίτση στην ελληνική μετάφραση *Η εξέγερση των μαζών*, ό.π., σ. 240-243, 258-261.

18. José Luis Abellán, «La polémica...», ό.π., σ. 50.

νικό Μεσαίωνα. Έτσι, ο ιστορικός σχετικισμός οδηγεί στην αντικατάσταση των μελετών του Μεσαίωνα από μελέτες πάνω στην Αναγέννηση ενώ η ιστορική επιστήμη απομακρύνεται από την ατόφια εθνοκεντρική απασχόληση και κερδίζει σε αφηρημένες έννοιες και ερμηνευτικά σχήματα.

Έτσι, η ισπανική ιστοριογραφία παρουσιάζει, στις παραμονές του εμφυλίου, τα ακόλουθα χαρακτηριστικά: κυριαρχία μεν των μεσαιωνικών σπουδών και του ιστορικού θετικισμού αλλά και ανοίγματα προς τη μελέτη της νεότερης εποχής και τον ιστορικό σχετικισμό. Επιπλέον, δεν λείπουν και οι μελέτες σύγχρονης ιστορίας (19ος-20ός αι.) και του εργατικού κινήματος, τομείς οι οποίοι θα ξεχαστούν για πολλά χρόνια μετά τον εμφύλιο¹⁹.

Το 1938 η JAE θα καταργηθεί από τους νικητές του εμφυλίου. Το πνεύμα της που ευνοούσε τη φιλελεύθερη εκπαίδευση και τις επαφές με το εξωτερικό θεωρήθηκε εχθρός του παραδοσιακού καθολικού χαρακτήρα της ισπανικής επιστήμης. Το νέο καθεστώς θα ιδρύσει στη θέση της, το 1939, το Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC). Στόχος του CSIC ήταν να ενθαρρύνει, να προσανατολίσει και να συντονίσει την εθνική επιστημονική έρευνα. Ως ανώτατο κρατικό επιστημονικό όργανο θα επέπτευε και θα εκπροσωπούσε όλα τα ερευνητικά κέντρα της χώρας (πανεπιστήμιο, Βασιλικές Ακαδημίες, κέντρα εφαρμοσμένης έρευνας κ.ά.)²⁰. Αυτός ο συντονιστικός ρόλος έκανε το CSIC ένα όργανο ανεξάρτητο από το πανεπιστήμιο. Όμως, όπως και στην περίπτωση της Junta para Ampliación de Estudios, αυτοί οι δύο χώροι επικοινωνούσαν καθώς τα διάφορα Ινστιτούτα του CSIC διοικούνταν από διακεκριμένους πανεπιστημιακούς οι οποίοι προωθούσαν μέσα από το Consejo τις πανεπιστημιακές ή προσωπικές τους γνωστικές επιλογές. Το γεγονός αυτό καθώς και εκείνο της αποτυχίας του CSIC να παίξει τον συντονιστικό ρόλο για τον οποίο προοριζόταν με αποτέλεσμα να μετατραπεί σε ένα ακόμη κέντρο έρευνας, εξηγούν την παρουσία ερευνητικών επιλογών της προφρανκικής περιόδου, όπως φαίνεται στους πίνακες 1 και 2: διατηρείται το ενδιαφέρον για τη μεσαιωνική και νεότερη ιστορία καθώς και για την παλαιογραφία και τις πηγές. Το περιοδικό *Hispania*, όπως ήδη αναφέρθηκε, εκδίδεται από το Ινστιτούτο «Jerónimo Zurita» του CSIC.

Το CSIC είτε ως συντονιστικό όργανο, όπως προβλεπόταν κατά την ίδρυσή του, είτε ως ερευνητικός χώρος, όπως εξελίχθηκε ήδη από τη δεκαετία του 1940, κλήθηκε να στηρίξει τα ιδεώδη του καθεστώτος — πατρίδα και καθολι-

19. Carlos Seco Serrano, «La historiografía contemporánea...», ό.π., σ. 111-112.

20. Emilio Muñoz Ruiz, «CSIC, una síntesis de tradición, y futuro. Media centuria en la balanza de la ciencia española», *Arbor*, vol. CXXXV, 529 (1990), σ. 13-20. Στο ίδιο τεύχος, βλ. επίσης το άρθρο του Alejandro Nieto «El CSIC durante el periodo de la consolidación democrática», σ. 29-48 και ιδιαίτερα σ. 29-32.

κισμό. Καθώς όμως το μεγαλύτερο μέρος των ερευνητικών του κέντρων αφορούσε τις θετικές επιστήμες —χώρος λιγότερο πρόσφορος για ιδεολογική προπαγάνδα— το περιοδικό *Arbor*, επίσημο όργανο του CSIC, έγινε το κύριο βήμα ιδεολογικής στήριξης του καθεστώτος δημοσιεύοντας κυρίως ύλη από τις κοινωνικές επιστήμες²¹. Το Ινστιτούτο «Jerónimo Zurita» του CSIC με το περιοδικό του *Hispania* έπαιξε έναν ανάλογο ρόλο στο χώρο της ιστοριογραφίας, προβάλλοντας, ιδιαίτερα κατά τις πρώτες δεκαετίες, την επίσημη ιστορία του καθεστώτος.

Η επίσημη ιστορία ήταν αυτή που πρόβαλλε την ιδέα της μίας, ενιαίας, αιώνιας και καθολικής Ισπανίας, της αυτοκρατορίας των Καθολικών Βασιλέων και των πρώτων Αψβούργων. Ο 18ος, ο 19ος και οι αρχές του 20ού αιώνα έπρεπε να εξοριστούν από την ιστορία της Ισπανίας, αφού ο Διαφωτισμός και ο φιλελευθερισμός αποτελούσαν αυτό που ονομάστηκε «anti-España», δηλαδή μαύρη κηλίδα στη γνήσια ισπανική ιστορία που πρόδιδε την ουσία της Ισπανίας. Αυτά τα χαρακτηριστικά της επίσημης φραγκικής ιστορίας δεν είναι καθόλου καινούρια αφού ουσιαστικά συνεχίζουν τη συντηρητική ιστοριογραφική παράδοση και ανακαλούν το πρόβλημα των δύο Ισπανιών, κυρίαρχο ιδεολογικό ζήτημα του 19ου και του 20ού αιώνα.

Το ζήτημα των δύο Ισπανιών συνίσταται στην ύπαρξη δύο ιδεολογικών ρευμάτων, εκ των οποίων το ένα, το συντηρητικό, πίστευε ότι η ένδοξη ιστορία της Ισπανίας συνδέεται με την απομόνωση από την υπόλοιπη Ευρώπη, ενώ το δεύτερο, το προοδευτικό, θεωρούσε ένδοξες τις περιόδους ανοιγμάτων προς την Ευρώπη. Έτσι λοιπόν, για τους πρώτους ο 16ος και 17ος αιώνες είναι η πιο ένδοξη εποχή της Ισπανίας με κορωνίδα την Αντιμεταρρύθμιση και την Ιερά Εξέταση, ενώ ο 18ος αιώνας είναι περίοδος παρακμής. Αντίθετα για τους δεύτερους, η παρακμή της Ισπανίας αρχίζει μετά τους Καθολικούς Βασιλείς, στον 16ο αιώνα και για δύο αιώνες, όταν εκδηλώνεται μία εσωστρέφεια και απομόνωση από την υπόλοιπη Ευρώπη, ενώ τον 18ο αιώνα, με τη δυναστεία των Βουρβόνων, γίνεται ένα άνοιγμα προς την υπόλοιπη Ευρώπη και τον Διαφωτισμό. Όμως, ο διαχωρισμός αυτός των συντηρητικών και των προοδευτικών δεν είναι πάντα σαφής, αφού υπήρχαν αρκετοί προοδευτικοί διανοητές, οι οποίοι δεν αρνούταν την παράδοση —προνομιακός χώρος των συντηρητικών— και έψαχναν σ' αυτήν να βρουν τα χαρακτηριστικά της ισπανικής ψυχής, όπως ο Joaquin Costa και ο Unamuno. Το γεγονός αυτό εξηγεί γιατί πολλοί από τους μεσαιωνιστές ιστορικούς του Centro de Estudios Históricos βρέθηκαν στην εξορία μετά τον εμφύλιο. Διότι όντας προοδευτικοί δεν μπορούσαν να συμβιβαστούν με ένα αυταρχικό καθεστώς, παρά το γεγονός ότι η ιστορία που

21. Emilio Muñoz Ruiz, «CSIC, una síntesis...», ό.π., σ. 17-18 και Elías Díaz, «Pensamiento español...», ό.π., σ. 33-35.

καλλιεργούσαν μοιραζόταν πολλά κοινά χαρακτηριστικά με την επίσημη φραγκική ιστορία. Επίσης, εξηγεί την αντιπαράθεση μεταξύ ιστορικών στην εξορία, όπως αυτή του Castro και του Sánchez Albornoz.

Η ανανέωση της ισπανικής ιστοριογραφίας, ως προς τη θεματική και τις μεθόδους, θα προέλθει μέσα από τη φραγκική Ισπανία και με τον διάλογο, έστω και περιορισμένο, με τους εξόριστους Ισπανούς και τη διανόηση των άλλων χωρών. Αυτό οφείλεται σε δύο κυρίως λόγους. Πρώτον, στο σταδιακό άνοιγμα και την ανοχή του καθεστώτος από τη δεκαετία του 1950. Δεύτερον, στο γεγονός ότι όσοι διανοούμενοι παρέμειναν στην Ισπανία, μετά την επιβολή του φραγκισμού, δεν ήταν όλοι οπαδοί του καθεστώτος αυτού. Πολλοί μετριοπαθείς πίστευαν στη λύση του ενός ανδρός για να βγει η χώρα από το πολιτικό χάος στο οποίο είχε περιέλθει. Εξάλλου, οι απώλειες του εμφυλίου και η εξορία είχαν φέρει τη χώρα σε τέτοια κατάσταση πνευματικής ένδειας ώστε ήδη στη δεκαετία του 1940 γίνεται αισθητή η ανάγκη διάσωσης και ανασυγκρότησης των πνευματικών δυνάμεων της χώρας και αναγνωρίζεται μία αυτόνομη αξία στην πνευματική ζωή. Φυσικά, όλα αυτά μέσα στα πλαίσια της νομιμότητας που έδινε το καθεστώς και πάντοτε κάτω από πιεστική λογοκρισία²².

Το 1947 εκδίδεται ο πρώτος τόμος της *Historia de España* υπό τη διεύθυνση του Ramón Menéndez Pidal (ο οποίος παρέμεινε στην Ισπανία μετά τον εμφύλιο), όπου δημοσιεύεται ο πολύ γνωστός πρόλογός του *Los Españoles en la Historia. Cimas y depresiones en la curva de su vida política*²³. Στο έργο αυτό ο Ramón Menéndez Pidal παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά του ισπανικού λαού τα οποία είναι: η λιτότητα, τα ιδανικά, ο ατομικισμός, το ενωτικό πνεύμα και ο τοπικισμός (el unitarismo y regionalismo) και το φαινόμενο των δύο Ισπανιών. Όσον αφορά αυτό το τελευταίο, ο συγγραφέας προτείνει τη συνύπαρξη των δύο Ισπανιών, δηλαδή των συντηρητικών και προοδευτικών και όχι την αφομοίωση της μιας μερίδας από την άλλη. Βέβαια, κάτι τέτοιο ήταν πρώιμο για να γίνει δεκτό από τους φραγκιστές διανοούμενους οι οποίοι το ερμήνευσαν ως προσχώρηση στον εχθρό, παρά το γεγονός ότι ο Menéndez Pidal ήταν συντηρητικός και αρχικά συμπαθών του φραγκισμού²⁴.

22. Elías Díaz, *ό.π.*, σ. 24-26.

23. Εδώ χρησιμοποιείται η 5η έκδοση, *Historia de España*, dirigida por Ramón Menéndez Pidal, vol. I. *La Prehistoria*, Introducción por Ramón Menéndez Pidal, εκδ. Espasa-Calpe, Madrid 1982, σ. ix-ciii.

24. Gonzalo Pasamar Alzuria, *Historiografía e ideología en la postguerra española: La ruptura de la tradición liberal*, Prensas Universitarias de Zaragoza, Zaragoza 1991, σ. 112.

Το 1949, ο Pedro Lain Entralgo εκδίδει το *España como problema*²⁵. Την ίδια χρονιά ο Rafael Calvo Serer απαντά με το άρθρο του *España, sin problema*²⁶. Για τον Lain η Ισπανία εξακολουθούσε να συνιστά ένα πρόβλημα, μία σύγκρουση και μία σύνθεση. Η λύση, πίστευε, απαιτούσε την παρουσία όλων, συμφωνούντων και διαφωνούντων. Για τον Calvo Serer αυτό το πρόβλημα είχε λυθεί από τον Marcelino Menéndez Pelayo, τον συντηρητικό ιστορικό του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα, πατέρα της εθνικιστικής ιστοριογραφίας τον οποίο χρησιμοποίησε, σε μεγάλο βαθμό, το φρανκικό καθεστώς. Δηλαδή, η μόνη δυνατή σύνθεση, κατά τον Calvo Serer, ήταν η ενωτική εθνική παράδοση και ο καθολικισμός. Αυτά είναι μερικά δείγματα, τα πιο χαρακτηριστικά, της προσπάθειας που ξεκινάει, από τη δεκαετία του 1940, για την επανασύνδεση της πνευματικής ζωής με την προ του εμφυλίου πνευματική παράδοση.

Η δεκαετία του 1950 σηματοδοτεί το τέλος της διπλωματικής απομόνωσης της Ισπανίας και την αρχή μίας πνευματικής φιλελευθεροποίησης στη χώρα. Παράλληλα, αρχίζει ο διάλογος με τους εξόριστους και η επαφή με την πνευματική ζωή των άλλων χωρών. Η πανεπιστημιακή κρίση του 1956 (φοιτητικό κίνημα) έδειξε ότι οι φοιτητές αλλά και μερίδα της αστικής τάξης είχαν χάσει την πίστη τους στις δυνατότητες εξέλιξης του φρανκικού καθεστώτος. Το πανεπιστήμιο έδειχνε ότι είχε αποκτήσει μία κριτική ανεξαρτησία, ένα φιλελεύθερο άνοιγμα, τα οποία, αφού το σύστημα αδυνατούσε να ενσωματώσει, θα εξελιχθούν σιγά-σιγά σε άμεση δημοκρατική αντιπολίτευση. Μία αντιπολίτευση προερχόμενη από ανθρώπους του ίδιου του συστήματος και από νέους που εκπαιδεύτηκαν από αυτό²⁷.

Σε αυτή τη δεκαετία αρχίζει και η ανανέωση της ισπανικής ιστοριογραφίας. Ηγετική μορφή, ο καταλανός ιστορικός Jaime Vicens Vives, πατέρας της σύγχρονης ιστοριογραφίας στην Ισπανία. Ιστορικός των μεσαιωνικών και νεότερων χρόνων κατά τις δεκαετίες του 1930 και 1940 ο Vicens Vives έκανε μία αποφασιστική στροφή στη δεκαετία του 1950. Καθοριστική ήταν η επαφή του με τη σχολή των Annales. Αφού παρίσταται στο ΙΧ Διεθνές Συνέδριο Ιστορικών Σπουδών στο Παρίσι, το 1950, επιστρέφει στην Ισπανία όπου ανοίγει νέο κεφάλαιο στη ζωή του ως ιστορικός. Τώρα, τον ενδιαφέρει η οικονομική και κοινωνική ιστορία, η σύγχρονη ιστορία του 19ου και 20ού αιώνα και

25. Βλ. την έκδοση του 1956, Pedro Lain Entralgo, *España como problema*, 2 vol., Aguilar.

26. Rafael Calvo Serer, «España, sin problema», *Arbor*, vol. XIV, 45-46 (1949).

27. Elías Díaz, ό.π., σ. 82-86. Ramón Tamames, *La República. La era de Franco της σειράς Historia de España*, dirigida por Miguel Artola, τ. 7, εκδ. Alianza, Madrid 1988, σ. 187-194.

η ανανέωση της μεθοδολογίας, προβάλλοντας ως κύριο εργαλείο τη στατιστική²⁸. Επίσης, ο Vicens Vives παίρνει θέση στη μεγάλη διαμάχη Castro - Sánchez Albornoz: «Οι διαστάσεις της πολεμικής ανάμεσα στους δύο ιστορικούς [...] μάς οδηγούν στην υποψία ότι θα είναι καρποφόρα. Πάνω απ' όλα, εάν για να τη λύσουμε, εγκαταλειφθούν τα γνωστά θέματα [...] και τεθούν οι βασικοί παράγοντες της ιστορίας της χερσονήσου: άνθρωποι, φτώχεια και πείνα, επιδημία και θάνατος, έργεια ιδιοκτησία, σχέσεις κυρίου και υποτελούς [...] αφέντη και εργάτη [...] ιερέα και πιστού [...] πρωτεύουσας και επαρχίας, ατομικής παραγωγής και εθνικού προϊόντος [...]. Παράγοντες που δεν είναι πολύ μακριά από εκείνους που γνώρισαν οι γειτονικές μεσογειακές χώρες, γι' αυτό και είναι πολύ αμφίβολο το ότι η Ισπανία είναι ένα ιστορικό αίνιγμα, όπως πιστεύει ο Sánchez Albornoz ή μια ζωή με αγωνία (vivir desviviéndose) όπως βεβαιώνει ο ανταγωνιστής του. Υπερβολική αγωνία unamuniana για μία μεσογειακή κοινότητα, με προβλήματα πολύ συγκεκριμένα [...]: προβλήματα εξασφάλισης μίας μέτριας αλλά άξιας διαβίωσης στα τριάντα εκατομμύρια κατοίκους της»²⁹. Αυτή η παράγραφος έχει ξεχωριστή σημασία γιατί δείχνει ότι ο Vicens Vives, πέρα από τη θεματολογική και μεθοδολογική ανανέωση της δουλειάς του, απεγκλωβίζεται από την ιδέα του ser español, δηλαδή το ισπανικό είναι, τί είναι η Ισπανία. Όλοι, λίγο έως πολύ, οι στοχαστές από τον 19ο αιώνα έως τις μέρες του πίστευαν στην ιδιαιτερότητα της Ισπανίας. Ακόμη και ο Castro και ο Sánchez Albornoz, παρά τις μεγάλες διαφορές τους. Όμως, ο Vicens Vives δεν απεγκλωβίζεται εντελώς από την ιδέα της ιδιαιτερότητας αφού είναι από τους πρώτους που θα μιλήσουν για το fracaso της ισπανικής ιστορίας, όπως θα δούμε παρακάτω.

Με τον Vicens Vives³⁰ μπαίνει στο προσκήνιο της έρευνας ο 19ος και

28. «Πιστεύουμε ακράδαντα, λέει στον πρόλογο του βιβλίου του *Aproximación a la Historia de España* που εκδόθηκε το 1952, ότι η ιστορία είναι η ζωή, σε όλη την πολύπλοκη πολυμορφία της. Δεν αισθανόμαστε, κατά συνέπεια, στρατευμένοι σε καμία a priori πρόβλεψη ούτε μεθόδου ούτε αυθαίρετης θεωρητικής κατασκευής ούτε σχοσιμότητας. Περιφρονούμε τον υλισμό ως μονόπλευρο, τον θετικισμό ως σχηματικό, τον ιδεολογισμό ως επιφανειακό. Προσπαθούμε να συλλάβουμε τη ζωντανή πραγματικότητα του παρελθόντος και, κατά πρώτον, τα ενδιαφέροντα και τα πάθη του κοινού ανθρώπου. [...] [Η στατιστική] είναι καθοριστική για να προσδιορίσουμε αξίες, πλούτο και νοοτροπίες [...]. Χωρίς να προσφύγουμε σ' αυτήν, μέσα από λεπτομερή ανάλυση τιμών, μισθών, πολιτικών ροπών και πολιτισμικών τάσεων, είναι αδύνατον να καταλάβουμε ο,τιδήποτε, βλ. την πρώτη έκδοση σέπτης του 1976, εκδ. Vicens Vives, Barcelona, σ. 8-9.

29. Ό.π., σ. 12-13.

30. Ανάμεσα στα έργα του Vicens Vives της τελευταίας δεκαετίας (1950) είναι το: *Historia social y económica de España y America* (ed.). Ο ίδιος έγραψε τον τόμο IV, *Burguesía, industrialización, obrerismo*. Άλλα έργα του είναι *Cataluña en el siglo XIX*, και *Manual de Historia Económica de España* σε συνεργασία με τον Jordi Nadal.

ο 20ός αιώνας και η κοινωνική και οικονομική ιστορία. Ο Vicens Vives και οι μαθητές του αποτελούν την καταλανική σχολή η οποία επηρεάζει σιγά-σιγά και τα πανεπιστήμια της υπόλοιπης χώρας. Το 1960 πεθαίνει ο Vicens Vives, μόλις πενήντα χρόνων, αλλά το έργο του θα ασκήσει μεγάλη επίδραση στους νέους ιστορικούς οι οποίοι θα συνεχίσουν την έρευνα στην οικονομική και κοινωνική ιστορία και τη σύγχρονη εποχή.

Βέβαια, η καταλανική σχολή οφείλεται στην παρουσία του Vicens Vives αλλά οι προϋποθέσεις για την εμφάνισή της και για την υποδοχή της σχολής των Annales δημιουργήθηκαν από άλλους παράγοντες. Πρώτα-πρώτα, το άνοιγμα του φρανκικού καθεστώτος: σπουδές στη Γαλλία και από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 άμεση ανάγνωση του περιοδικού Annales και διεθνείς συναντήσεις³¹. Έπειτα, χάρη σε αυτό το ίδιο άνοιγμα του καθεστώτος, υπάρχει ανοχή στη μελέτη του 19ου και 20ού αιώνα, μετά τον κορεσμό της διθυραμβικής ιστοριογραφίας της δεκαετίας του 1940. Πολιτικοί λόγοι εξηγούν επίσης την επιμονή στη μελέτη της μεσαιωνικής και νεότερης εποχής, ιδιαίτερα κατά τις πρώτες δεκαετίες, τις πιο αυταρχικές του καθεστώτος. Η καταφυγή στη μελέτη του μακρινού παρελθόντος είναι ένα είδος αυτολογοκρισίας. Οι μελετητές του απώτερου παρελθόντος μπορούν να εκφράσουν πιο ελεύθερα τη σκέψη τους, αφού οι απόψεις τους έχουν λιγότερη σχέση με το παρόν, επομένως θεωρούνται πιο ακίνδυνες.

Αφού εξεταστούν όλοι αυτοί οι παράγοντες και ίσως και άλλοι πολλοί που συνδέονται με τις πολιτικές συνθήκες στη χώρα, μπορούμε να σκεφτούμε πάνω σε άλλους παράγοντες που ευνόησαν τη στροφή προς τη μελέτη του 19ου και 20ού αιώνα χωρίς να σχετίζονται με την παρουσία του αυταρχικού καθεστώτος. Σκέφτομαι την αλλαγή της νοοτροπίας απέναντι στις ιστορικές πηγές. Η μελέτη της μεσαιωνικής και νεότερης εποχής στηριζόταν κυρίως στην αξιοποίηση κωδίκων, δικαιοπρακτικών εγγράφων, fueros (προνόμια), χαρτών και χρονικών. Βασικές πηγές της ιστορίας από το τέλος του 19ου αιώνα, ήδη κατά τη δημοκρατική περίοδο βρίσκονται στο επίκεντρο της ιστορικής έρευνας. Το 1932, η Κυβέρνηση Azaña εγκαινιάζει ιδιαίτερο τμήμα στο Centro de Estudios Históricos, προορισμένο ειδικά για τη δημοσίευση τέτοιων πηγών, το οποίο φέρει το όνομα Monumenta Hispaniae Historica³². Η μελέτη ιστορικών περιόδων που στηριζόταν σε πηγές τυπωμένες, βιβλία, περιοδικά, στατιστικές, θεωρούνταν ακόμη απρόσφορη, επειδή οι πηγές θεωρούνταν μη ιστορικές. Η ιστορικότητα των πηγών δεν ήταν τόσο συνάρτηση της αρχαιότητάς τους όσο της φύσης τους η οποία θεωρούνταν πιο υποκειμενική από εκείνη των

31. Ignacio Olábarri Gortázar «El peso de la historiografía española en el conjunto de la historiografía occidental (1945-1989)», *Hispania* 175 (1990), σ.422-423.

32. Gonzalo Pasamar Alzuria, *Historiografía e ideología...*, ό.π., σ. 207.

πηγών του Μεσαίωνα και της νεότερης εποχής³³. Αυτή η αντιμετώπιση των πηγών φαίνεται να αλλάζει στη δεκαετία του 1950, πράγμα το οποίο προωθεί, μαζί με τους άλλους λόγους που προαναφέρθηκαν, τη μελέτη του 19ου και 20ού αιώνα καθώς και της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας.

Η δεκαπενταετία 1960-1975 χαρακτηρίζεται από μία περαιτέρω ώθηση της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας του 19ου και 20ού αιώνα αλλά τώρα οι μεθοδολογικές και θεωρητικές κατευθύνσεις πληθαίνουν, αφού στη σχολή των *Annales* προστίθεται η επίδραση του μαρξισμού και της αγγλοσαξωνικής ιστοριογραφίας. Παράλληλα, πρέπει να σημειώσουμε την επίδραση της ιστοριογραφικής παραγωγής των ισπανιστών και των συμποσίων του Pau υπό τη διεύθυνση του Manuel Tuñón de Lara.

Από τους γάλλους ισπανιστές, ο Braudel με τη *Méditerranée* —αν και το έργο πέρασε απαρατήρητο όταν εκδόθηκε, λόγω των πολιτικών συνθηκών της χώρας— θα επηρεάσει την ισπανική ιστοριογραφία μετά τη δεκαετία του 1950, όχι μόνο γιατί πραγματεύεται ένα θέμα ισπανικής ιστορίας αλλά κυρίως λόγω μεθόδου, δηλαδή ως σχολή. Έπειτα, ο μαρξιστής Pierre Vilar με το έργο του *La Catalogne dans l'Espagne moderne*. Από τους αγγλοσάξωνες ισπανιστές, οι οποίοι επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στον 19ο και 20ό αιώνα, ξεχωρίζει ο Raymond Carr στον χώρο της πολιτικής ιστορίας³⁴.

Η δεκαετία του 1960 είναι εκείνη που χαρακτηρίζεται από τη γνωριμία και τη διάδοση των διαφόρων μαρξιστών θεωρητικών (Gramsci, Althusser), των γάλλων μαρξιστών (Labrousse, Vilar, Soboul, Salomon), των βρετανών μαρξιστών (Hobsbawm, Dobb, C. Hill, E. P. Thompson) καθώς και των πολωνών μαρξιστών (Kula, Topolski). Αλλά η ισπανική μαρξιστική ιστοριογραφία εδραιώνεται στις αρχές της δεκαετίας του 1970 με την έναρξη των συμποσίων του Pau και με την έκδοση του περιοδικού *Recerques* στη Βαρκελώνη από τον Josep Fontana, του πιο σημαντικού περιοδικού μαρξιστικής κατεύθυνσης.

Τα συμπόσια του Pau επικέντρωναν το ενδιαφέρον στον 19ο και 20ό αιώνα και συνιστούσαν ένα είδος αντίστασης τόσο στο χώρο της έρευνας όσο και σ' εκείνο της πολιτικής και σύχνασαν σ' αυτά τα πιο γνωστά ονόματα της ισπανικής ιστοριογραφίας: J. Nadal, G. Anes, G. Tortella από τον χώρο της οικο-

33. José María Jover Zamora, «El siglo XIX en la historiografía española contemporánea (1939-1972)» στο José Ma Jover Zamora (ed.), *El siglo XIX en España, doce estudios*, εκδ. Planeta, Barcelona 1974, σ. 17 και Gonzalo Pasamar Alzuria, *ό.π.*, σ. 216.

34. Βλ. το βασικό έργο του *Modern Spain, 1875-1980*, Opus, Oxford University Press, 1980.

νομικής ιστορίας, M. Tuñon de Lara, C. Marti, A. Balcells, από τον χώρο της κοινωνικής ιστορίας και της ιστορίας του εργατικού κινήματος, J. C. Mainier και J. L. Abellán από τον χώρο της ιστορίας των ιδεών και της λογοτεχνίας, M. Martínez Cuadrado, M. Artola, Santos Juliá από την πολιτική ιστορία. Τα συμπόσια αυτά δεν συνιστούσαν σχολή καθώς υπήρχε μεγάλη ποικιλία ιστοριογραφικών κατευθύνσεων, αλλά οι ιστορικοί που τα παρακολούθουσαν μοιράζονταν κοινές ανησυχίες τις οποίες δεν μπορούσαν να εκφράσουν κάτω από το φρανκικό καθεστώς³⁵.

Οι μαρξιστές ιστορικοί της περιόδου 1960-1975 επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στη μελέτη του εργατικού κινήματος και των αγροτικών στρωμάτων στην Ισπανία του 20ού αιώνα καθώς και στον ισπανικό καπιταλισμό³⁶. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην περίοδο αυτή η κοινωνική ιστορία σχεδόν ταυτίζεται με την ιστορία του εργατικού κινήματος και αποτελεί ένα είδος πολιτικής αντίστασης. Για τον λόγο αυτόν, οι ισπανοί ιστορικοί κάνουν διάκριση μεταξύ «κλασικής» κοινωνικής ιστορίας που είναι αυτή του εργατικού κινήματος και «νέας» κοινωνικής ιστορίας που χαρακτηρίζεται από ποικιλία θεμάτων.

Μετά τον θάνατο του Φράνκο και τη μεταπολίτευση του 1975 έως σήμερα δεν μπορούμε να μιλήσουμε για σοβαρές τομές στην ισπανική ιστοριογραφία, όπως αυτή που εγκαινιάστηκε από τον Vicens Vives. Υπάρχουν όμως διαφορές σε ό,τι αφορά τη θεματολογία και τις ερμηνείες. Η θεματολογία διευρύνεται ώστε να συμπεριλάβει όλα τα ρεύματα που εμφανίζονται στις άλλες χώρες, συνήθως μέσα στις γενικές κατηγορίες που άνηθαν μετά τη δεκαετία του 1960, δηλαδή την κοινωνική και οικονομική ιστορία: ιστορία των γυναικών, ιστορία νοοτροπιών, ιστορία του περιβάλλοντος, τοπική ιστορία, πολιτική ιστορία, προφορική ιστορία³⁷.

Από αυτή τη θεματολογία θα ήθελα να σχολιάσω την τοπική ιστορία — τοπική με την έννοια του regional και του local. Μετά το 1939, το εθνικό πλαίσιο ήταν το κυρίαρχο στην ισπανική ιστοριογραφία για δύο λόγους: γιατί το

35. Για μία σύντομη ιστορία των συμποσίων του Pau βλ. Pierre Malerbe, «1970-1979, los Coloquios de Pau. Diez años de historia y de amistad. Y también diez años de España, nuestra vida» στο Manuel Tuñon de Lara και άλλοι *Historiografía española contemporánea. X Coloquio del Centro de Investigaciones Hispánicas de la Universidad de Pau. Balance y resumen*, εκδ. Siglo Veintiuno, Madrid 1980, σ. 3-12.

36. Βλ. το κύριο έργο της περιόδου αυτής του Manuel Tuñon de Lara *El movimiento obrero en la historia de España*, vol. I. 1832-1899, vol. II. 1900-1923, εκδ. Taurus, Madrid 1972.

37. Ένας δείκτης αυτής της θεματολογίας είναι και τα εξειδικευμένα περιοδικά που κυκλοφορούν στην Ισπανία: *Agricultura y Sociedad* (από το 1976), *Historia contemporánea. Anales de la Universidad de Alicante* (από το 1982), *Revista de Historia Económica* (από το 1983), *Historia Social* (από το 1988), *Ayer* (από το 1991), *Historia Industrial* (από το 1992), *Historia Urbana* (από το 1992) κ.ά.

επίπεδο της ιστορικής επιστήμης ήταν σε στάδιο που είχε ακόμη ως αντικείμενο μελέτης το εθνικό κράτος και γιατί το φραγκικό καθεστώς δυνάμωσε αυτή την τάση, αφού το εθνικό κράτος ήταν βασικό στοιχείο της ιδεολογίας του. Ο συγκεντρωτισμός του καθεστώτος δεν επέτρεπε την ύπαρξη τοπικισμών (*regionalismos*) σε πολιτικό και πολιτισμικό επίπεδο. Ο μόνος ανεκτός τοπικισμός ήταν εκείνος της Ανδαλουσίας και αυτό για λόγους φολκλορικούς που εξυπηρετούσαν τις ανάγκες του τουρισμού από τη δεκαετία του 1960.

Η ανανέωση της ισπανικής ιστοριογραφίας μετά τη δεκαετία του 1950 δεν μπόρεσε να την απεγκλωβίσει από τα εθνικά πλαίσια παρόλο που υπήρξαν πολλά αξιόλογα παραδείγματα. Μετά τη μεταπολίτευση του 1975, η τοπική ιστορία γνωρίζει θεαματική άνοδο, γεγονός το οποίο δεν οφείλεται μόνο στην πτώση του καθεστώτος, την τυπική εξάλειψη της επίσημης εθνικής ιστορίας και την ανεμπόδιστη πλέον εισαγωγή ιστοριογραφικών ρευμάτων στη χώρα. Η εδραίωση της δημοκρατίας στη χώρα συνοδεύεται από μία διοικητική και οικονομική αυτονομία των περιοχών η οποία σε ορισμένες περιπτώσεις ικανοποιεί ιστορικές και πολιτισμικές διαφορές με μακρύ παρελθόν. Χαρακτηριστικότερα παραδείγματα η Καταλωνία και η χώρα των Βάσκων³⁸. Τα τελευταία χρόνια μάλιστα, η αυτονομία κερδίζει έδαφος αφού οι βουλευτές των αυτόνομων κομμάτων στηρίζουν τις κεντρικές κυβερνήσεις με διάφορα ανταλλάγματα. Έτσι λοιπόν, η τοπική ιστορία εξυπηρετεί, ως ένα βαθμό, πολιτικές σκοπιμότητες και ένα μέρος της παράγεται και προωθείται χάρη στη χρηματοδότηση από κυβερνήσεις, κόμματα και οργανισμούς των περιοχών. Βεβαίως, όλες οι τοπικές ιστορίες που γράφονται δεν ανήκουν σε αυτή την κατηγορία. Τοπική ιστορία κάνουν πολλοί ιστορικοί που μελετούν τον τόπο καταγωγής τους, πράγμα το οποίο συμβαίνει και σε άλλες χώρες. Επίσης, πολλοί ιστορικοί οικονομικής ιστορίας μελετούν τομείς της οικονομίας εντοπισμένους σε ορισμένες περιοχές, όπως συμβαίνει και το αντίστροφο: πολλοί εθνικιστές ιστορικοί μελετούν το σύνολο της χώρας γιατί σκέπτονται με όρους «εθνικής οικονομίας».

Ανάλογο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ερμηνεία της ισπανικής ιστορίας μετά την ανανέωση της ιστοριογραφίας από τη δεκαετία του 1950, στην οποία κυρίαρχη έννοια είναι εκείνη του *fracaso*, δηλαδή της αποτυχίας. Σύμφωνα με

38. Το σύνταγμα του 1978 αναγνωρίζει το δικαίωμα των «εθνικοτήτων και περιοχών» να γίνουν αυτόνομες Κοινότητες. Έτσι, προέκυψαν δεκαεπτά τέτοιες Κοινότητες. Στην πραγματικότητα, οι εθνικισμοί στην Ισπανία που έχουν μία βαρύτητα η οποία ξεπερνάει τις απλές πολιτισμικές διαφορές είναι πολύ λιγότεροι. Η αναγνώριση δεκαεπτά αυτόνομων Κοινοτήτων δεν είναι παρά μία πολιτική ισοπέδωσης και αποδυνάμωσης των ισχυρών εθνικισμών με την προβολή, ως ισότιμων, εθνικισμών που δεν στηρίζονται παρά σε μία απλή τοπική πολιτισμική διαφορετικότητα, βλ. την εισαγωγή του Juan Pablo Fusi στον 5ο τόμο της σειράς *España*, Juan Pablo Fusi (ed.) *Autonomías*, εκδ. Espasa-Calpe, Madrid 1989, σ. 13-40.

αυτή την ερμηνεία, όλη η σύγχρονη ιστορία της Ισπανίας (19ος και 20ός αι.) είναι μία αποτυχία: στασιμότητα στον αγροτικό τομέα, αποτυχία στον βιομηχανικό, καχεξία της αστικής τάξης, απουσία μεσαίας τάξης, αναποτελεσματικότητα του κράτους, επιβίωση πολλών στοιχείων του Antiguo Regimen. Οι ερμηνείες του fracaso επηρεασμένες τόσο από τη σχολή των *Annales* όσο και από τον μαρξισμό, υποβαθμίζουν τον πολιτικό παράγοντα και τονίζουν τον ρόλο του οικονομικού. Βλέπουμε, λοιπόν, τη σχέση του σχήματος αυτού και της άνθησης της οικονομικής ιστορίας την ίδια εποχή. Στην πραγματικότητα όμως, οι ερμηνείες του fracaso ακολουθούν τη γενική γραμμή των προ του εμφυλίου ερμηνειών, το ser español, δηλαδή εμμένουν στην ισπανική ιδιαιτερότητα.

Από τους πρώτους που θα μιλήσουν για το fracaso είναι ο Pierre Vilar ο οποίος εκδίδει το 1947 το *Historia de España*, στα γαλλικά. Για τον Vilar, όλος ο 19ος αιώνας είναι μία αποτυχία, η δε πολιτική ζωή παραμένει στην επιφάνεια της κοινωνίας. Όπως λέει, «γραφική ή ανιαρή, η πολιτική ιστορία του ισπανικού 19ου αιώνα δεν είναι παρά μια αλυσίδα από ίντριγκες, κωμωδίες και δράματα»³⁹. Ο Vicens Vives υιοθετεί και αυτός την ερμηνεία του fracaso. Γι' αυτόν, το πρόβλημα δεν είναι ότι η Ισπανία παρέμεινε όλο τον 19ο αιώνα σε ακινησία αλλά το γεγονός ότι επιχειρήθηκε η αστική επανάσταση και απέτυχε⁴⁰.

Αποκορύφωμα όμως της ερμηνείας του fracaso είναι το πολύ γνωστό βιβλίο του Jordi Nadal, μαθητή του Vicens Vives, *El fracaso de la revolución industrial en España, 1814-1913*, που εκδόθηκε το 1975⁴¹. Η Ισπανία, υποστηρίζει ο Jordi Nadal, ενώ δεν ανήκει στην ομάδα των πλέον βιομηχανικών χωρών, διαφέρει επίσης από τις χώρες στις οποίες καθυστέρησε η βιομηχανική επανάσταση. Η ισπανική περίπτωση είναι περισσότερο εκείνη μίας αποτυχημένης απόπειρας να φιγουράρει ανάμεσα στους first comers παρά ενός late joiner⁴². Η αποτυχία της βιομηχανικής επανάστασης δεν είναι η μόνη κατά

39. Αναφέρεται στο Santos Juliá «Anomalia, dolor y fracaso de España», *Claves de razón práctica* 66 (1996), σ. 16.

40. Jaime Vicens Vives, *Manual de historia económica de España*, Barcelona, εκδ. Vicens Vives, 9η ανατ. της 9ης έκδοσης, 1987 (9η έκδοση 1972, 1η έκδοση 1959), σ. 551-559: «...στην Ισπανία η καχεξία της δομικής αλλαγής προκάλεσε την αποτυχία της αστικής επανάστασης. Η ισπανική αστική τάξη δεν είχε ούτε αρκετή αριθμητική πυκνότητα ούτε αρκετό πλούτο ούτε σταθερή και σαφή ιδεολογία για να επικρατήσει» (σ. 552). Μιλώντας για τις επενδύσεις ξένων κεφαλαίων στη χώρα λέει: «Το λυπηρό είναι ότι η χώρα δεν μπόρεσε να εκμεταλλευτεί σε μεγάλο βαθμό τις δυνατότητες που της προσφέρθηκαν από τα μέσα του 19ου αιώνα και, κουβαλώντας εις βάρος της μία γεωργία ανεπαρκή, καθυστερημένη και φεουδαρχική, δεν μπόρεσε να κάνει έγκαιρα την οικονομική μεταστροφή της προς τη βιομηχανία» (σ. 553).

41. Εκδ. Ariel, Barcelona. Εδώ χρησιμοποιείται η 13η ανατύπωση, 1992.

42. Jordi Nadal, *El fracaso...*, ό.π., σ. 226.

τον Nadal. Μία σειρά από άλλες αποτυχίες τη συνοδεύουν ή βρίσκονται στις ρίζες της. Η αποτυχία των δύο *desamortizaciones*, δηλαδή αγροτικών μεταρρυθμίσεων, που αφορούν το έδαφος και το υπέδαφος, στέγησαν τη βιομηχανία από τις φυσικές της βάσεις, την αγροτική και τα μεταλλεία. Η έλλειψη προσαρμογής του πολιτικού και κοινωνικού συστήματος στις νέες οικονομικές πραγματικότητες της χώρας, μετά την απώλεια των αποικιών, είχε ως αποτέλεσμα τη νόθευση των αγροτικών νόμων, τον περιορισμό της αγοράς των κεφαλαίων για τη βιομηχανία και την επιβολή μίας ακατάλληλης υποδομής⁴³.

Δύο χρόνια νωρίτερα, το 1973, ο Gabriel Tortella Casares είχε εκδώσει το επίσης πολύ γνωστό έργο *Los orígenes del capitalismo en España*, στο οποίο τονίζει την ιδιαιτερότητα της ισπανικής περίπτωσης. «Αυτό που κάνει τη μελέτη του ισπανικού 19ου αιώνα τόσο ελκυστική, λέει, είναι ακριβώς το αυτόχθονο του fracaso στη βιομηχανία»⁴⁴. Από τις γενικές αιτίες της αποτυχίας ο Tortella απορρίπτει τον γεωφυσικό παράγοντα και την απώλεια των αποικιών και δέχεται μόνο την «άνιση και άκαμπτη κοινωνική δομή»⁴⁵. Ισχυρίζεται ότι κατά το πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα, η ισπανική κοινωνία εγκλωβίστηκε σε μία μακρόχρονη σύγκρουση ανάμεσα στις δυνάμεις που ήθελαν να προχωρήσουν τον εκσυγχρονισμό που είχε αρχίσει τον 18ο αιώνα και τις δυνάμεις που υποστήριζαν την καθεστηκυία τάξη πραγμάτων. Όποιες μεταρρυθμίσεις έλαβαν χώρα, πραγματοποιήθηκαν γιατί δεν έθιγαν την ισορροπία αυτών των δυνάμεων⁴⁶.

Το συμπέρασμα των ερμηνειών του fracaso της αστικής τάξης είναι ότι δεν έγινε δυνατή η εγκατάσταση ενός φιλελεύθερου καθεστώτος που θα οδηγούσε στην εδραίωση της δημοκρατίας. Η αστική τάξη, αδύναμη και τρομαγμένη μπροστά στο έργο που έπρεπε να εκπληρώσει, καταφεύγει στους στρατιωτικούς για να φέρουν εκείνοι σε πέρας το δικό της έργο. Έτσι, το fracaso της αστικής επανάστασης χρησιμοποιείται για να εξηγηθεί η αποτυχία των δύο δημοκρατιών και το πώς έφτασε η χώρα στον εμφύλιο και τον φρανκισμό. Η αποτυχία της βιομηχανικής επανάστασης συνδέεται με την αποτυχία στην επί-

43. 'Ο.π., σ. 226-228.

44. Gabriel Tortella Casares, *Los orígenes del capitalismo en España. Banca, Industria y Ferrocarriles en el siglo XIX*, 3η έκδοση, εκδ. Tecnos, Madrid 1995, σ. 3.

45. 'Ο.π., σ. 8.

46. 'Ο.π. Ο Gabriel Tortella μελετώντας το τραπεζικό σύστημα διαπιστώνει ότι η συμβολή του στην εκβιομηχάνιση υπήρξε ασήμαντη. Το τραπεζικό κεφάλαιο προτίμησε τους σιδηροδρόμους και το δημόσιο χρέος από τη χρηματοδότηση της βιοτεχνίας. Υπέυθυνες, όμως, θεωρεί τις κυβερνήσεις οι οποίες δημιούργησαν τους μηχανισμούς που οδηγούσαν τον χρηματιστικό τομέα προς την κατασκευή σιδηροδρόμων. Το τραπεζικό σύστημα δεν διέθετε πρωτοτυπία και δημιουργικότητα και περιορίστηκε στο να ακολουθήσει τις επιταγές του κράτους.

λυση του αγροτικού ζητήματος. Για τον λόγο αυτό, οι κοινωνικές συγκρούσεις στον αγροτικό χώρο θεωρούνται ως η αιτία των εντάσεων που οδήγησαν στον εμφύλιο⁴⁷. Έτσι λοιπόν, όπως λέει ο Santos Juliá, το παράδοξο είναι ότι μία καχεξία, ένα ατελές είναι, εξηγεί ούτε λίγο ούτε πολύ ενάμιση αιώνα ιστορίας⁴⁸.

Στη δεκαετία του 1980 αρχίζει η αμφισβήτηση των ερμηνειών του fracaso. Χωρίς να ξεπεραστούν εντελώς τα έργα και οι ερμηνείες που ανέφερα, ανασκευάζονται τμήματα των ερμηνειών αυτών, με αποτέλεσμα να αδυνατίζει η ερμηνεία του fracaso ως γενικής αποτυχίας σε όλα τα επίπεδα της ισπανικής ζωής. Το πρώτο παράδειγμα που θα αναφέρω προέρχεται από την αγροτική ιστορία. Ο José Ignacio Jiménez Blanco απορρίπτει τις θέσεις περί στασιμότητας στον αγροτικό χώρο, στην εισαγωγή του στο *Historia agraria de la España contemporánea*. Η ισπανική οικονομία γνώρισε κατά την περίοδο 1900-1936 μία φάση επέκτασης στην οποία πρωταγωνιστικό ρόλο έπαιξε ο αγροτικός τομέας⁴⁹.

Ο Carlos Barciela, στο ίδιο έργο, υποστηρίζει ότι η στασιμότητα του αγροτικού τομέα στη δεκαετία του 1940 οφείλεται στην αγροτική πολιτική του φρανκικού καθεστώτος, πολιτική έντονα παρεμβατική και αυτάρκειας, και όχι στις συνέπειες του εμφυλίου ή την πρότερη στασιμότητα της γεωργίας. Έτσι λοιπόν, δεν είναι η στασιμότητα της γεωργίας που οδήγησε στον φρανκισμό αλλά αυτός ο τελευταίος ευθύνεται για τη διακοπή μίας πορείας ανάπτυξης⁵⁰.

Ένα άλλο παράδειγμα προέρχεται από την ιστορία της βιομηχανίας. Σύμφωνα με τον Albert Carreras, η εκβιομηχάνιση της χώρας αρχίζει γύρω στο 1831, 1842 μέχρι το 1861. Από την εποχή αυτή και μετά, η ανάπτυξη συνεχίζεται αλλά με χαμηλότερους ρυθμούς και η μόνη ασυνέχεια στην ιστορία της βιομηχανίας είναι εκείνη που προκάλεσε ο εμφύλιος και η μετέπειτα πολιτική παρεμβατισμού και αυτάρκειας του φρανκισμού⁵¹.

47. Βλ. J. Fontana - J. Nadal, «Spain» στο Carlo M. Cipolla (ed.), *The Fontana Economic History of Europe. Contemporary Economies*, part two, τ. 6(2), Glasgow, 1976, σ. 485-486.

48. Santos Juliá «Anomalia...», ό.π., σ. 17.

49. Ο Jiménez Blanco υποστηρίζει ότι μεταξύ 1900 και 1931 το ακαθάριστο αγροτικό προϊόν αυξήθηκε κατά 55%, δηλαδή παρουσίασε ένα ετήσιο ποσοστό 1,4%, ποσοστό υπερδιπλάσιο εκείνου της Γαλλίας. Και αυτό χάρη στην αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και του εδάφους, βλ. εισαγωγή στο R. Garrabou, C. Barciela, J. I. Jiménez Blanco (eds), *Historia agraria de la España contemporánea*, vol. 3. *El fin de la agricultura tradicional (1900-1960)*, εκδ. Crítica, Barcelona 1986, σ. 9-141 και ιδιαίτερα σ. 137-141.

50. Carlos Barciela López, εισαγωγή στο δεύτερο μέρος του 3ου τόμου του *Historia agraria...*, ό.π., σ. 383-393.

51. Albert Carreras, «La industria: atraso y modernización» στο J. Nadal, A.

Επομένως, τόσο η μελέτη του αγροτικού τομέα όσο και εκείνη του βιομηχανικού οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η ανάπτυξη ξεκίνησε στον 19ο αιώνα και η μόνη σοβαρή ανακοπή που γνώρισε ήταν κατά την περίοδο του εμφυλίου και των πρώτων χρόνων του φραγκικού καθεστώτος. Το ενδιαφέρον στις νέες αυτές ερμηνείες είναι ότι πολλές φορές στηρίζονται σε συγκρίσεις με άλλες χώρες και ιδιαίτερα νοτιοευρωπαϊκές⁵². Το κέρδος είναι κάτι περισσότερο από τη γνώση τού τί γίνεται στις άλλες χώρες και υπερβαίνει τα όρια της οικονομικής ιστορίας: για πρώτη φορά, από το τέλος του 19ου αιώνα, η ισπανική ιστοριογραφία αποδεσμεύεται από την αγωνία του *ser español*, δηλαδή τί είναι η Ισπανία, και από την ιδέα ότι η ισπανική περίπτωση είναι ξεχωριστή και δεν μοιάζει με καμία άλλη. Τώρα, η ισπανική ιστορία μοιάζει με εκείνη άλλων χωρών που γνώρισαν επίσης χαμηλούς ρυθμούς ανάπτυξης, δικτατορικά καθεστώτα, πελατειακές σχέσεις, δηλαδή είναι πιο αισιόδοξη. Ξέφυγε από την αγωνία *unamuniana*, όπως πρότεινε ο *Vicens Vives* σαράντα χρόνια πριν.

Αν υπάρχει, λοιπόν, μία τομή στην ισπανική ιστοριογραφία μετά το 1975, αυτή εντοπίζεται στη δεκαετία του 1980 και δεν έγκειται στην ανανέωση της μεθοδολογίας και της θεματολογίας αλλά στον απεγκλωβισμό από το *ser español*. Και επειδή καμία αναπαράσταση του παρελθόντος δεν είναι αθώα, δηλαδή αμέτοχη του παρόντος, τα είκοσι χρόνια δημοκρατικού βίου που βαραίνουν στις πλάτες των σημερινών ιστορικών θα πρέπει να είναι ένας από τους λόγους της σημερινής αισιοδοξίας της ισπανικής ιστοριογραφίας. Όπως η αποτυχία της πρώτης δημοκρατίας και η ήττα του '98 είχαν οδηγήσει στην αναζήτηση των ριζών της Ισπανίας, η αποτυχία της δεύτερης δημοκρατίας, ο εμφύλιος και ο φραγκισμός στην αναζήτηση των αιτίων τους στον 19ο και 20ό αιώνα, έτσι και η εδραίωση της δημοκρατίας μετά το 1975 οδήγησε τους ιστορικούς στην αναζήτηση των θετικών στοιχείων της πρόσφατης ιστορίας και όχι των αποτυχιών.

Οι ενδείξεις για τη σχέση της ιστοριογραφίας και της πολιτικής ζωής της χώρας είναι αρκετές: η μεγάλη ώθηση στη μελέτη του εργατικού κινήματος, τα τελευταία χρόνια του φραγκισμού, ως είδος πολιτικής αντίστασης. Το ίδιο και τα σεμινάρια του Pau. Ο *Claudio Sánchez Albornoz* έμεινε σαράντα χρόνια στην εξορία ευχόμενος να πεθάνει ο Φράνκο πριν από αυτόν για να μπορέσει να επιστρέψει στην Ισπανία. Βέβαια, τα τελευταία χρόνια του φραγκι-

Carreras, C. Sudriá (eds), *La economía española en el siglo XX. Una perspectiva histórica*, εκδ. Ariel, Barcelona 1987, σ. 284-285.

52. Βλ. Albert Carreras, «La producción industrial en el muy largo plazo: una comparación entre España e Italia de 1861 a 1980» στο Leandro Prados de la Escosura y Vera Zamagni (eds), *El desarrollo económico en la Europa del Sur: España e Italia en perspectiva histórica*, εκδ. Alianza, Madrid 1992, σ. 173-210 και ιδιαίτερα σ. 187-188.

σμού μπορούσε να επιστρέψει αλλά δεν το ήθελε όσο ζούσε ο Φράνκο. Τελικά, στάθηκε τυχερός. Ο Φράνκο πέθανε πριν από αυτόν. Τέλος, ο Vicens Vives, μετά τη μεταστροφή του στη δεκαετία του '50 έλεγε: «Δεν μας ενδιαφέρει η παλαιολιθική εποχή. Για μας η ιστορία αρχίζει το 1931», δηλαδή με την έναρξη της δεύτερης δημοκρατίας.

Από την άλλη όμως, αφού τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης αναλώνονται στην πλήρη αποκατάσταση των σχέσεων με την ιστοριογραφία των άλλων χωρών, στη δεκαετία του 1980 η ισπανική ιστοριογραφία είναι αρκετά ώριμη ώστε να συμπορεύεται με τις άλλες ιστοριογραφίες, έστω και με μία σχέση υπαγωγής. Επομένως, είναι ώριμη να μοιράζεται και τις ίδιες ερμηνείες με εκείνες. Η περαιτέρω μελέτη της διαδικασίας αυτής της ωρίμανσης μπορεί, άλλωστε, να δείξει πού τελειώνει η ευθύνη της πολιτικής ζωής της Ισπανίας και πού η ιστοριογραφία αυτονομείται από τις πολιτικές συνθήκες της χώρας.